

Юркова Оксана (Київ)

**Наукова атестація істориків в Україні:
нормативна база та особливості захисту дисертацій
(друга половина 1920-х — 1941 рр.)**

В історіографії традиційно вважається, що в СРСР повернення до дореволюційної практики атестації наукових кадрів, що була ліквідована декретом Раднаркому РСФРР від 1 жовтня 1918 р.¹, відбулось із ухвалою відомої постанови РНК СРСР від 13 січня 1934 р. "Про вчені ступені і звання". Між тим варто наголосити, що в Україні вже з 1922 р. була запроваджена система наукової гратифікації (хоча й одноступенева, а не двоступенева, як з 1934 р.), однак вона не мала аналогів ані в РСФРР, ані в інших радянських республіках. Це було зафіксовано в ухваленому у жовтні 1922 р. 3-ю сесією ВУЦВК 6-го скликання "Кодексі законів про народну освіту"; стаття 619 проголошувала, що "*особам вищої вченої кваліфікації*" може присуджуватись ступінь доктора з певної загальної дисципліни. Займатися цим мав Науковий комітет Народного комісаріату освіти УСРР, що у той час очолював проф. С. Семковський.

Невдовзі в непримітному "Бюлетені" Укрглавпрофобру² була оприлюднена інструкція щодо застосування цього нововведення. Відповідно до неї можна було отримати ступінь доктора із 35 спеціальностей. Переважали, звичайно, точні та природничі галузі, але були зафіксовані й юридичні науки (публічне, цивільне та кримінальне право), політична економія, психологія, філософія, соціологія та історія української культури (остання спеціальність фактично означала історію України). Процедура здобуття наукового ступеня спочатку виглядала таким чином. Особи, які хотіли отримати ступінь доктора, мали подати заяву, життєпис, свої наукові праці (одна з яких мала бути "*цілковито самостійним науковим дослідженням*") та відзиви на ці праці відповідної науково-дослідної кафедри, вищої навчальної установи чи провідних вчених до Наукового комітету Наркомату освіти у Харкові або до його уповноважених у Києві, Одесі чи Катеринославі. У свою чергу, Науковий комітет організував спеціальні комісії (голови комісій та їх заступники визначались комітетом), до яких залучав всіх членів ВУАН відповідної спеціальності, що мешкали в цьому місті, керівників та дійсних членів науково-дослідних кафедр, інших компетентних спеціалістів, а також представників громадських організацій.

Із складу Комісії виділялась рецензійна підкомісія, члени якої мали детально ознайомитись із працями претендента і надати письмову

рецензію. У випадку позитивної рецензії Комісія допускала кандидата до публічного захисту та призначала щонайменше двох своїх представників для участі у публічному обговоренні. Якщо результати публічного диспуту визнавались Комісією задовільними, вона призначала кандидату ступінь доктора. Постанова Комісії разом з усіма протоколами та рецензіями надсилалась до Наукового комітету, який видавав кандидату відповідне посвідчення.

Згодом "Положення про вчені ступені" неодноразово вдосконалювалось. У 1925 р. до нього, зокрема, внесли пункт про те, що "*особам, що набули вченими працями видатність у науці*", ступінь доктора міг бути наданий і без захисту дисертації, *honoris causa*. Розширювався і склад комісії по присудженню наукових ступенів. Зокрема, до їх складу стали запрошувати представників державних та профспілкових організацій (данина часу), а також "*окремих осіб, відомих зі своєї компетенції в питаннях даної спеціальності, які живуть так в обсягу УСРР, як і в інших республіках Союзу*"³. У травні 1927 р. постановою президії Укрнауки було визнано за доцільне та своєчасне поставити вимогу, аби наукові праці, що подавались на присудження вченого ступеня, були надрукованими, прийом рукописів припинявся⁴. У 1928 р. спеціально ухваленою "Інструкцією по переведенню положення про вчені ступні" на рецензійну комісію покладалась вже обов'язки не лише детально ознайомитись з усіма науковими працями кандидата, але й дати висновок щодо їх *самостійності та наукової цінності*, а також визначити *наукову компетенцію* кандидата⁵. Розширювався й перелік спеціальностей. Крім "доктора історії культури", або ж — більш деталізовано — "доктора історії української культури", з'явилася і ступінь "доктора історії європейської культури" — сьогодні ми називаємо цю спеціальність "всесвітньою історією".

Попервах дозволялось перереєструвати отримані раніше наукові ступені, тож цим негайно скористались досить поважні вчені. Серед інших лише в квітні 1924 р. заяви на перереєстрацію написали професори Одеського інституту народної освіти (ІНО) славіст, академік АН СРСР Борис Ляпунов та лінгвіст, член-кореспондент АН СРСР Олександр Томсон, відомий богослов, професор Одеського інституту народного господарства Олександр Покровський. Останній, приміром, разом із заявою про реєстрацію його в званні доктора загальної історії на підставі захищеної у 1916 р. дисертації "Собори давньої церкви епохи перших трьох віків: історико-канонічне дослідження" подав перелік опублікованих праць, а також друковані відзиви на цю роботу професорів О. Бронзова, В. Бенешевича, П. Верховського, В. Мишчина, М. Красножона, К. Харламповича⁶. Надходили заяви і від дослідників, які мешкали поза межами УСРР.

У другій половині 1924 р. розпочались захисти дисертацій, переважно з медицини, хімії, біології, геології, математики. Істориків же, які у 1920-х рр. отримали докторський ступінь, можна легко перерахувати.

Відповідно до виписаних процедурних вимог першими відбули публічні захисти науковий співробітник кафедри історії європейської культури Харківського ІНО Андрій Коцевалов та аспірант тієї ж кафедри Марк Константинопольський. У грудні 1925 р. за постановою президії Укрнауки у Харкові було організовано Комісію на чолі з проф. В. Бузескулом для присудження їм наукових ступенів докторів історії культури⁷. 11 січня 1926 р. відбулось її перше засідання, виділені рецензійні підкомісії. Оскільки В. Бузескул відмовився очолювати Комісію, головування в ній перебрав проф. Є. Кагаров. До Комісії ввійшли академіки В. Бузескул та Д. Багалій, професори О. Гладстерн (як уповноважений Наукової асоціації сходознавства), М. Гольдін, М. Маслов, П. Ріттер, О. Федоровський, В. Юринець, М. Яворський (останні двоє — як представники Інституту марксизму), а також представник Наркомпросу М. Шатунов⁸. 12 квітня було проведено чергове засідання Комісії. Акад. В. Бузескул та професори Є. Кагаров та М. Гольдін зачитали позитивні попередні рецензії на роботу А. Коцевалова "Матеріальна культура грецьких колоній північного узбережжя Чорного моря", так само задовільною визнавалась праця М. Константинопольського "Культ Мітри" у відзивах професорів Є. Кагарова та П. Ріттера⁹. Обговорення робіт на Комісії продовжувалось ще 19 та 26 квітня, тоді ж були визначені й дати публічних диспутів, призначені опоненти¹⁰.

Нарешті 6 червня 1926 р. в історичному кабінеті Харківського ІНО відбувся захист А. Коцевалова (опоненти — акад. В. Бузескул та проф. Є. Кагаров), а 9 червня — М. Константинопольського (опоненти — професори Є. Кагаров та П. Ріттер); обидва захисти одногосно були визнані задовільними і до Укрголовнауки були відправлені клопотання про присудження цим молодим вченим наукового ступеня докторів історії культури¹¹. Розглянувши їх, президія Укрголовнауки 23 жовтня 1926 р. дані клопотання задовольнила¹². Таким чином, ці двоє дослідників стали першими в Україні істориками, які після публічного захисту дисертацій отримали ступінь докторів історії культури.

Практично одночасно в Одесі за тією ж процедурою відбував захист професор кафедри історії України Київського ІНО Олександр Оглоблін. 8 квітня 1926 р. він подав заяву до уповноваженого Укрголовнауки в Одесі. 11 травня відбулось перше засідання Комісії по присудженню йому наукового ступеня доктора історії української культури. На наступному засіданні 27 травня після заслуховування позитивних відгуків членів рецензійної комісії професорів М. Слабченка, О. Вайнштейна та

Є. Загоровського було призначено офіційний прилюдний диспут для захисту О. Оглоблиним дисертації на тему "Передкапіталістична фабрика" на 10 червня 1926 р. в актовому залі Одеського ІНО. О. Оглоблин успішно відбув захист (опоненти — професори М. Слабченко, О. Вайнштейн, Є. Загоровський та К. Добролюбський), Комісія визнала його достойним ученого ступеня доктора історії української культури, проте лише 24 грудня 1927 р. президія Укрголовнауки затвердила О. Оглоблину докторат¹³.

25 жовтня 1927 р. в Одеському державному історико-археологічному музеї успішно захистив дисертацію й декан факультету соціального виховання Ніжинського ІНО Кость Штеппа (опоненти — професори Є. Кагаров, Г. Церетелі, О. Покровський, М. Бережков, І. Турцевич). Через місяць Комісія з вчених ступенів Укрнауки присудила йому науковий ступінь доктора історії європейської культури. Втім, його шлях до захисту дисертації на тему "Нариси з історії античної й християнської демонології. До історії походження християнства" був складнішим, ніж у попередників. Подаючи у червні 1926 р. заяву до Укрнауки про бажання захистити дисертаційне дослідження, К. Штеппа розраховував на те, що Комісія буде сформована у Харкові. Однак згідно рішення Укрнауки така Комісія була сформована у Києві під головуванням акад. А. Кримського. 21 січня 1927 р. на засіданні Комісії були розглянуті рецензії професорів Є. Кагарова, О. Покровського та О. Гілярова (останній дав негативний висновок). Далі справа не пішла, Комісія, що взяла за основу думку О. Гілярова, дисертацію до захисту не рекомендувала, підкресливши, що наукові здобутки автора не настільки видатні, аби за роботу він міг здобути ступінь доктора. На початку травня 1927 р. К. Штеппа подав нове клопотання до Укрнауки, цього разу просив переглянути його дисертаційну справу і передати її на розгляд іншій комісії, до складу якої обов'язково залучити фахівців з історії античної культури. Його прохання задовольнили: така комісія була сформована в Одесі, де, відбувши всі необхідні процедурні етапи, і провела захист¹⁴.

Наступного, 1928 року звання доктора історії європейської культури здобув і професор Київського ІНО Леонід Беркут¹⁵.

Без прилюдного захисту дисертацій докторами історії української культури стали проф. Михайло Слабченко (січень 1928 р.) та проф. Матвій Яворський (лютий 1929 р.)¹⁶. Клопотання перед Укрнаукою про надання М. Слабченку докторського ступеню без захисту дисертації з огляду на те, що він є автором значної кількості фундаментальних праць, було порушено Харківською науково-дослідною кафедрою історії української культури ще у 1926 р.¹⁷ Однак лише 7 січня 1928 р. на засіданні Укрнауки було ухвалено утворити у Харкові спеціальну Комісію під головуванням акад. Д. Багалія для розгляду справи¹⁸. Невдовзі

М. Слабченку таки було присуджено науковий ступінь доктора історії української культури *honoris causa*, що, як писав сам вчений у листі до Д. Багалія, було для нього дуже цінним¹⁹.

За всіма процедурними правилами відбулось і надання докторату проф. М. Яворському, хоча вчений в цей же час очолював соціально-історичну секцію Експертно-кваліфікаційної комісії при Укрнауці²⁰. Так, за участю акад. Д.Багалія, що головував у Комісії, професорів О. Оглоблина, В. Барвінського, Н. Мірзи-Авак'янц, представників Інституту марксизму професорів Г. Рохкіна та О. Камишана, а також завідувача Центрального архівного управління УСРР М.Рубача 19 лютого 1929 р. було проведено засідання в справі присудження вченому ступеня доктора історії культури. Як свідчить протокол, Д. Багалій оголосив витяги зі своїх рецензій на праці М. Яворського, В.Барвінський зачитав складений ним бібліографічний огляд рецензій на праці історика. Далі подали свої рецензії на твори М. Яворського: Н. Мірза-Авак'янц — на працю "Україна в епоху капіталізму", О. Оглоблін — на першу частину другого тому "Нарисів з історії революційної боротьби на Україні", а М. Рубач — на перший том "Революційних рухів на Україні". О. Камишан та Г. Рохкін, у свою чергу, охарактеризували наукову діяльність професора М. Яворського. Врешті-решт, після детального обговорення, було ухвалено: *"Комісія визнала проф. Яворського М. І. вповні самостійним сформованим науковим дослідувачем-істориком марксистом на підставі його "Нарису історії революційної боротьби на Україні", том I і I-а частина II тому. Окрім того і науково-популярні праці його синтетичного характеру як "Нарис Історії України", дві частини, і "Україна в епоху капіталізму", три частини, цінні як перші спроби в українській історіографії марксистського освітлення історичного процесу. I тому по сукупності всіх його праць Комісія одногolosно визнає необхідним дати М. І. Яворському ступінь доктора історії культури — без прилюдного захисту дисертації"*²¹.

Підсумуємо. Отже, докторами історії культури в Україні у другій половині 1920-х рр. стали семеро істориків, з них двоє отримали це звання *honoris causa*. Четверо з них спеціалізувались із всесвітньої історії (отримали ступінь докторів історії європейської культури), троє були фахівцями з історії України (стали докторами історії української культури). Двічі Комісія з присудження наукових ступенів працювала в Одесі, один раз — у Києві, коли К. Штеппі було відмовлено у захисті, і п'ять разів — у столиці України, Харкові. Відзначимо також, що двоє вчених (А. Коцевалов та М. Константинопольський) захищались на основі рукописів, інші п'ятеро подавали для захисту вже надруковані монографії. Різним був і їх професійний досвід та посади. Один дослідник на момент

захисту дисертації закінчив навчання в аспірантурі (М. Константинопольський), один після завершення аспірантури вже два роки працював як науковий співробітник науково-дослідної кафедри (А. Коцевалов), інші займали посади професорів в Інститутах народної освіти (Л. Беркут, О. Оглоблин, М. Слабченко, К. Штеппа), а М. Яворський навіть очолював Український інститут марксизму. Географічно вони представляли Одесу (М. Слабченко), Київ (Л. Беркут, О. Оглоблин), Ніжин (К. Штеппа) та Харків (А. Коцевалов, М. Константинопольський, М. Яворський), але фактично знаходились у сфері впливу акад. Д. Багалія і самого М. Яворського, репрезентуючи різні гілки так званої "нової революційної школи".

Задамося питанням: чому з-поміж значної кількості істориків-професіоналів, які працювали в Україні у 1920-х рр., стати докторами історії культури спромоглися лише ці семеро? Що зупиняло інших і що вмотивувало цих настійливо добиватись докторату? Чи справді, як твердять історики І. Верба та М. Самофалов, "захистити дисертацію було справою нелегкою, враховуючи боротьбу різних наукових шкіл"²²?

Не думаємо, що все так однозначно пов'язано із начебто передбачуваним довготривалим процесом захисту дисертації або ж непростими міжособистісними стосунками представників різних наукових напрямів та шкіл, в даному випадку акад. М. Грушевського, з одного боку, та акад. Д. Багалія (а, отже, М. Слабченка та О. Оглоблина), з іншого. (Справді, крім К. Штеппи, який, будучи деканом факультету соціального виховання Ніжинського ІНО, одночасно працював в Історичних установах М. Грушевського, більше жоден із "грушев'янців" здобути докторат не спромігся).

Зрештою, не відкидаючи тези про те, що саме вплив акад. Д. Багалія, який був членом Експертно-кваліфікаційної комісії при Укрнауці від Академії наук²³, спонукав даних дослідників до отримання докторату, припускаємо, що відповідь можна знайти у статусності докторського звання й ступені честоловства даних вчених. Дійсно, у 1920-х рр. звання доктора було почесною відзнакою і мало лише опосередкований вплив на отримання вищої посади й здобуття більшої зарплати, тож, можливо, переважна більшість істориків не вважала за потрібне витратити час для проходження цієї процедури. Наважувалися на захист докторських дисертацій лише найбільш амбітні вчені, які мали на думці далекосяжні плани — подальші біографії названих вчених це засвідчують.

У 1920-х рр. в Україні крім прилюдних захистів на здобуття докторського ступеня мали місце й так звані "промоційні захисти", про які варто згадати окремо. Хоча захисти промоційних праць також відбувались прилюдно, за певним сценарієм, дуже схожим на сценарій захисту

докторської дисертації, а їх метою також було засвідчення певного кваліфікаційного рівня здобувача, однак наслідками цих промоцій ставало переведення аспірантів науково-дослідних кафедр (які зазвичай і відбували промоції) до категорії наукових співробітників цих кафедр. Таким чином, ті, хто вдало пройшов промоційний захист, отримували не науковий (докторський) ступінь, а наукову посаду, що підтверджувалось відповідною ухвалою Укрнауки.

Приміром, на Науково-дослідній кафедрі історії України при ВУАН під керуванням акад. М. Грушевського промоційні захисти ставали завершальним акордом в підготовці аспірантів. Вони відбувалися лише тоді, коли аспірант складав усі перевірки, а його наукова праця не менше двох разів обговорювалась на пленумі кафедри. Такому обговоренню звичайно передували розгляд праці керівником аспіранта і подання аспірантом тез праці для ознайомлення широкого загалу із основними її положеннями. Безпосередньо перед промоцією праця обговорювалась в керуючому осередку кафедри, де кожний з дійсних членів давав відгук на роботу, а також визначався час захисту та призначалися опоненти.

Самі промоційні захисти ставали святами і відбувались по неділях в залі Історичної секції ВУАН за таким сценарієм: спочатку керівник кафедри акад. М. Грушевський зачитував постанову керуючого осередку в цій справі, потім секретар кафедри оголошував *curriculum vitae* кандидата та список його друкованих праць. Нарешті сам кандидат у годинній промові подавав коротке резюме із своєї праці, після чого з оцінкою роботи в цілому виступали призначені опоненти. Потому слово давалося усім бажаним, присутнім на захисті. Наприкінці з останнім словом — відповіддю опонентам виступав кандидат. Зрештою, після короткої наради керуючого осередку голова оголошував постанову, якою аспірант визнавався гідним звання наукового співробітника; надалі кафедра ухвалювала за потрібне клопотатись перед Укрнаукою про затвердження його в цім званні. Детальні звідомлення про ці прилюдні оборони промоційних праць аспірантів кафедри М. Грушевського друкувались в науковому часопису Історичної секції ВУАН — журналі "Україна".

Загалом же у 1926—1930 рр. на терені Науково-дослідної кафедри історії України відбулось 11 успішних промоційних захистів; О. Баранович, С. Глушко, П. Глядківський, В. Денисенко, П. Нечипоренко, О. Павлик, О. Степанишина, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич стали науковими співробітниками цієї установи, а Л. Окиншевич після промоції закріпився на Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури²⁴.

Подібні промоційні захисти у другій половині 1920-х рр. мали місце і в інших науково-дослідних установах історичного профілю, зокрема

Харківській науково-дослідній кафедрі історії української культури, Ніжинській науково-дослідній кафедрі історії, культури і мови та ін.

Останнім із істориків, хто отримав ступінь доктора історії української культури від Укрнауки, був Матвій Яворський. Трагічний процес примусової радянзації української історичної науки, що з часу так званої "Справи СВУ" набув виразних і чітких форм, зробив захист дисертаційних досліджень неактуальним. Вченим йшлося вже не про підтвердження своєї високої кваліфікації, а про банальне виживання в умовах так званих "дискусій" та "чисток".

Ситуація із науковою атестацією докорінно змінилась у 1934 р. із постановою РНК СРСР "Про вчені ступені і звання", що оформила радянську модель організації науки на обширах всього СРСР. Статусна номенклатура, що присутня у будь-якій науковій спільноті, в умовах радянської дійсності набула форми ієрархії вчених ступенів та вчених звань. Одночасно ця система почала слугувати й засобом реалізації позанаукових завдань, зокрема розподільчих, виховних та контрольних, а її цілі мали винятково адміністративно-господарчий характер²⁵.

Власне, початок був покладений постановою ЦВК СРСР "Про навчальні програми й режим у вищій школі й технікумах" від 19 вересня 1932 р., в якій було визнано за необхідне запровадити вчені ступені та встановити порядок надання вчених звань відповідно до кваліфікації та наукових і педагогічних заслуг, а не посади, що займав здобувач²⁶. Цією ж постановою було створено Комітет у справах вищої технічної школи при ЦВК СРСР, при президії якого у жовтні 1933 р. було сформовано Вищу атестаційну комісію (ВАК) СРСР²⁷.

Тож про що йшлося у тій знаковій постанові "Про вчені ступені і звання"? Керуючись начебто найкращими спонуканнями "заохочування наукової роботи та підвищення кваліфікації наукових та науково-педагогічних кадрів", РНК СРСР ухвалив запровадити вчені ступені кандидата та доктора наук, а також вчені звання асистента, доцента та професора у вищих навчальних закладах, у науково-дослідних установах відповідно — молодшого наукового співробітника, старшого наукового співробітника та дійсного члена. Вчені ступені мали визначати кваліфікаційний рівень певної особи, а звання — посадову наукову функцію.

Для того, аби отримати ступінь кандидата наук, треба було успішно "пройти" аспірантуру (або скласти відповідний іспит) та публічно захистити дисертацію. Для отримання ступеня доктора наук необхідно було мати вчений ступінь кандидата наук та публічно захистити дисертацію. Одночасно до цього пункту було додано дві примітки. По-перше, до публічного захисту докторської дисертації могли бути допущені і особи, що не мали ступеня кандидата наук, проте "були відомі своїми

вченими працями, відкриттями або винаходами". По-друге, ступінь доктора могла бути надана і без захисту дисертації тим особам, що були відомі "своїми *видатними* вченими працями, відкриттями або винаходами" (виділено нами. — О. Ю.).

Постановою встановлювався і зв'язок між вченими ступенями і вченими званнями. Так, звання доцента (старшого наукового співробітника) мало тепер надаватись за наявності ступеня кандидата наук, а звання професора (дійсного члена) — за наявності ступеня доктора наук. І хоча до 1 січня 1936 р. робилось послаблення — звання могли надаватись і без наявності вченого ступеня, проте володіння вченим ступенем доктора або кандидата наук за інших рівних умов давало перевагу на отримання відповідних посад. Окремим пунктом — на це варто звернути увагу історикам науки — також встановлювався порядок автоматичного надання ступеня доктора наук дійсним членам академій наук та Комакадемії з моменту їх обрання²⁸.

Невдовзі, 10 червня 1934 р. РНК СРСР була затверджена Інструкція Комітету з вищої технічної освіти при ЦВК СРСР про порядок застосування цієї постанови, де було детально вписано, хто може претендувати на пошукування вчених ступенів, як має відбуватись представлення дисертації та її захист, які установи можуть надавати вчені ступені та звання. Так, рішення щодо надання ступенів кандидатів та докторів історичних наук могли ухвалювати кваліфікаційні комісії Наркомпросів союзних республік, президії АН СРСР та академій наук союзних республік, а також президія Комакадемії²⁹.

20 березня 1937 р. була ухвалена вдосконалена постанова РНК СРСР "Про вчені ступені і звання". У порівнянні з однойменною постановою 1934 р. до неї були внесені певні зміни та уточнення. Для працівників науково-дослідних установ найвищим вченим званням стало звання професора (замість дійсного члена). Було також визначено, що вчений ступінь доктора присуджується радами вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів АН СРСР та затверджується ВАК СРСР. Загальним зборам АН СРСР було надано право присуджувати особливо видатним радянським та іноземним вченим ступінь доктора *honoris causa*. Учений ступінь доктора з моменту обрання мав надаватись лише дійсним членам АН СРСР. Разом з тим вчений ступінь кандидата наук міг присуджуватись радами вишів та науково-дослідних інститутів АН СРСР, але Всесоюзний комітет у справах вищої школи при РНК СРСР, який, власне, і затверджував склад цих рад, мав право в особливих випадках скасовувати їх ухвали. Одночасно вводився інститут апеляції.

До списку вищих навчальних закладів і науково-дослідних інститутів, яким надавалось право приймання докторських і кандидатських

дисертацій з історичних наук і представлення до вченого ступеня доктора історичних наук було внесено низку державних університетів — Московський, Ленінградський, Казанський, Воронежський, Саратовський, Томський, Тбіліський, Білоруський, Вірменський, Азербайджанський та Середньоазіатський, а також Київський та Харківський; Московський та Ленінградський державні педінститути, Московський інститут історії, філософії та літератури. Крім того, право приймати кандидатські дисертації і присуджувати вчений ступінь кандидата історичних наук отримали Ростовський, Горьковський, Казахський та Одеський державні університети³⁰.

Цей перелік викликав серед науковців певне нерозуміння. Так, приміром, 2 квітня 1937 р. у листі до акад. Д. Петрушевського, який тоді працював в Інституті історії АН СРСР, київський історик Н. Полонська-Василенко із здивуванням писала: *"С правом наделения учеными степенями как-то не ясно. Почему лишен Ваш институт этого права? Еще непонятнее положение Академии. Как будто бы в законе сказано, что правом пользуются Укр[аинская] и Бел[орусская] Академии, а в списке давателей их нет, но зато стоит К[иевский] университет, учреждение значительно ниже стоящее, чем наша Академия. Все лучшие силы работают и в Академии, и в Университете, но нет ни одной крупной величины, кот[орая] работала бы в Университете, и не работала в Академии"*³¹.

Зрештою, 26 квітня 1938 р. до згаданої постанови були внесені доповнення, згідно з якими в галузі історичних наук докторські дисертації тепер могли ще розглядатися в Інституті Маркса-Енгельса-Леніна у Москві та Дніпропетровському державному університеті, а також в Інституті історії АН СРСР³². Чергові додатки були ухвалені вже через півтора року. 14 вересня 1939 р. постановою РНК СРСР Ростовський та Одеський державні університети отримали право розглядати не лише кандидатські, а й докторські дисертації, також до переліку установ, що могли приймати кандидатські дисертації та надавати вчені ступені кандидатів історичних наук, був включений й Інститут історії України АН УРСР³³.

Після появи постанови 1934 р. найбільш зацікавленими в отриманні вчених ступенів і звань виявились викладачі університетів та педагогічних інститутів, що й не дивно, адже їх посади (а, отже, і зарплата) були поставлені у пряму залежність від наявності того або іншого ступеня та звання. Однак кваліфікаційною комісією НКО УСРР, яка у 1934—1935 рр. розглядала ці справи, значній частині претендентів було відмовлено. *"Причина, — як зазначав заступник наркому освіти УСРР, голова кваліфікаційної комісії І. Хаїт, — недостатня кваліфікація. Деяких з цих товаришів допущено до виконання своїх обов'язків тимчасово. Перед усіма цими науковими працівниками стоїть завдання — якнайшвидше*

скласти встановлені законом іспити і захистити дисертацію на вчену ступінь, інакше цим товаришам доведеться залишитись у вищій школі тільки асистентами"³⁴. Отже, підготовка і захист дисертації стали найважливішою ознакою підвищення кваліфікації викладача вищої школи, можливо, тому права проводити захисти кандидатських і докторських дисертацій спочатку перебравли на себе саме університети.

Згідно із закладеною ЦВК СРСР у 1932 р. нормою підготовка наукових та науково-педагогічних працівників до захисту кандидатських дисертацій мала здійснюватись через інститут аспірантури. Власне, для України це не було чимось новим — у 1920-х рр. при науково-дослідних кафедрах (згодом — також і при інститутах ВУАМЛІН) навчалось чимало аспірантів, ними опікувалась Центральна аспірантська комісія Укрголовнауки при НКО УСРР. Однак ухваленої на державному рівні програми підготовки аспірантів не існувало. Вимоги до підготовки науковців складались на кожній науково-дослідній кафедрі окремо і значною мірою залежали від її керівника. Та й основною метою аспірантури (спочатку дворічної, а потім трирічної) було не написання дисертаційних досліджень, а науковий вишкіл, підготовка молодих вчених до самостійної дослідницької праці та до педагогічної діяльності у вищих навчальних закладах.

Натомість з 1932 р. підготовка аспірантів зосередилась при вишах, кожний аспірант був прикріплений до певної кафедри, мав працювати по спеціальному навчально-виробничому плану; запроваджувалось обов'язкове складання іспитів, а перед закінченням аспірантури — захист дисертації³⁵. 13 січня 1934 р. ці положення були розширені та оформлені у спеціальній постанові РНК СРСР "Про підготовку наукових та науково-педагогічних працівників", де чітко виписувались порядок зарахування до аспірантури та порядок навчання аспірантів. Окремим пунктом було зафіксовано, що після виконання всіх вимог навчального плану аспірант мав публічно захищати дисертацію на ступінь кандидата наук³⁶.

На жаль, поки що маємо не так багато даних про захисти кандидатських дисертацій істориками в Україні у 1930-х рр. Пов'язано це передусім з тим, що архіви Київського, Одеського, Харківського та Дніпропетровського університетів, а також Інституту історії України АН УРСР, на засіданнях вчених рад яких у той період могли відбуватись захисти дисертацій, за ті роки не збереглися. А численні хвилі репресій радянської влади щодо істориків призвели до вилучення із наукового вжитку багатьох імен вчених та викладачів. Таким чином, виявлення прізвищ науковців, які стали кандидатами та докторами історичних наук (хоча їх не так вже й було багато в Україні), складає окреме дослідницьке завдання.

Наразі можемо вказати, що у 1935 р. ступінь кандидата історичних наук без захисту дисертацій отримали декан історичного факультету Одеського університету І. Сероглазов (Шехтер)³⁷, завідувач кафедри історії України того ж університету І. Погорілий³⁸ та вчений секретар Інституту історії ВУАМЛІН В. Гуристримба³⁹. У 1936 р. кваліфікаційна комісія НКО УРСР без захисту дисертації присудила вчений ступінь доктора історичних наук професору Одеського університету К. Добролюбському⁴⁰.

Того ж 1936 року скористались правом присудження наукових ступенів без захисту дисертацій у ВУАМЛІН. На засіданні президії ВУАМЛІН 27–29 липня 1936 р. після обговорення пропозицій кваліфікаційної комісії та праць співробітників Інституту історії ВУАМЛІН К. Гуслистого та Т. Скубицького було ухвалено надати їм вчений ступінь кандидата історичних наук, а директору Інституту Н. Войтинському — після розгляду переліку його "як надрукованих, так і підготовлених до друку робіт" — вчений ступінь доктора історичних наук⁴¹. Однак ці ступені затверджені не були, ВУАМЛІН невдовзі була розформована.

Найбільш "плідними" в кількісному вимірі стали 1938–1941 рр. Так, зокрема, в цей час кандидатські дисертації захистили історики І. Бойко (тема: "Польське повстання 1863 р. на Україні", 1940)⁴², Д. Введенський, К. Віч, Ф. Ковтун — у Харківському університеті⁴³, А. Барабой (тема: "Причини приєднання України до Росії у 1654 р.", 1939)⁴⁴, Ю. Білан (тема: "Селянський рух у 60-х роках ХІХ ст. на Київщині", 1940)⁴⁵, А. Бортніков, К. Гербов, Я. Глуховський, К. Гуслистий, В. Жебокрицький (тема: "Політика Німеччини на Балканах в 1912 році", 1940)⁴⁶, О. Кіктев, О. Кошик (1941)⁴⁷, Я. Корчмар, П. Лавров (тема: "Селянський рух на Поділлі під проводом Устима Кармелюка", 1939)⁴⁸, Ф. Лось (тема: "Столипінська аграрна реформа на Україні", 1940, науковий керівник — проф. О. Оглоблин)⁴⁹, М. Марченко (тема: "Боротьба Росії й Польщі за Україну у перше десятиліття після приєднання України до Росії, 1654–1664", 1940)⁵⁰, О. Маркевич, І. Мельников, І. Премислер (1939)⁵¹, С. Ойгенблік⁵², О. Юровська (1939)⁵³, Ф. Ястребов (тема: "Місце декабризму в історії революційного руху в Росії ХІХ ст.", 1938)⁵⁴ — у Київському; І. Адамов (тема: "Робітники і моряки Одеського порту в революційному русі ХІХ – початку ХХ ст."), О. Колесников (тема: "Про селянські рухи на Україні в період селянської реформи"), П. Лісничий (тема: "Становище селян і селянський рух у 80–90-х рр. ХІХ століття на півдні України", 1940)⁵⁵, А. Крячун (1940)⁵⁶ — в Одеському університеті, М. Беркович — в Одеському державному педагогічному інституті іноземних мов (1939)⁵⁷. У 1938 р. без захисту дисертації отримав ступінь кандидата історичних наук С. Боровой⁵⁸, а у 1939 — С. Семенов-Зусер⁵⁹.

На засіданні вченої ради Інституту історії України АН УРСР, склад якої затверджувався президією АН УРСР, у 1940–1941 рр. захистили

кандидатські дисертації В. Дядиченко (тема: "Семен Палій", 1940), П. Бистренко (тема: "Перші марксистські організації на Україні", 1940), К. Стецюк (тема: "Вплив повстання Степана Разіна на Україну", 1941, науковий керівник — д.і.н., проф. М. Н. Петровський), В. Самофалов (тема: "Розгром української буржуазно-націоналістичної партії укапістів", 1941), О. Сенченко (тема: "Реформа 1861 р. на Україні", 1941) та Л. Жилинська (тема: "Становище і боротьба монастирських посполитих у другій половині XVII і XVIII ст. на Лівобережній Україні", 1941)⁶⁰. А старшому науковому співробітнику Інституту історії партії при ЦК КП(б)У І. Кулику науковий ступінь кандидата історичних наук був наданий за сукупністю праць⁶¹.

Перелік українських істориків, що до середини 1941 р. здобули ступінь доктора історичних наук, значно скромніший. Так, крім вже згаданого Н. Войтинського, докторат якого так і не був затверджений, без захисту дисертацій отримали наукові ступені докторів історичних наук Л. Беркут та О. Оглоблин⁶²; а М. Петровський і Н. Полонська-Василенко тріумфально захистили дисертації в Інституті історії АН СРСР у Москві. Про це свідчать збережені в Архіві РАН у Москві стенограми засідань Вченої ради Інституту історії АН СРСР — відповідно від 25 червня 1939 р. та 18 жовтня 1940 р., коли згадані українські дослідники повністю відбули процедуру захисту.

Після ґрунтовного переднього слова М. Петровського, який захищав дисертацію на тему "Визвольна війна українського народу проти гніту польської шляхти та приєднання до Росії (1648—1654)", В. Пічета, один із його опонентів, дав таку характеристику вченому: *"В Вашем лице имеется первостатейный исследователь истории Украины, превосходно знакомый с ист[орическими] материалами и источниками, и в совершенстве владеющий критическим методом анализа и критики источников..."*⁶³. Позитивні відгуки надали й інші опоненти М. Петровського — О. Савич, К. Сивков та М. Рубінштейн. Підсумовуючи, директор Інституту акад. Б. Греков зазначив, що *"не может быть никакого сомнения в том, что Ученый совет будет поощрять Ник[олая] Неон[овеча] в дальнейшей его работе, потому что то, что он показал и в своей книге, и в своем сегодняшнем выступлении, ясно говорит, что это первоклассный эрудит в этой области и что он подметил много такого, чего мы до сих пор не знали"*⁶⁴. Тож не дивно, що всі 16 членів Вченої ради Інституту проголосували за надання Миколі Неоновичу ступеня доктора історичних наук⁶⁵.

Як засвідчує стенограма, так само блискуче⁶⁶ захистилась і Наталя Дмитрівна Полонська-Василенко, хоча, треба визнати, до процедури захисту докторської на тему "Нариси з історії заселення Південної України у середині XVIII століття" вона ставилась досить-таки

прагматично⁶⁷. Зокрема, в одному з листів до Д. Петрушевського вона щиро зізнавалась, що "*ведь мне степень-то сама не очень и нужна: я не буду ни преподавать в ВУЗах, ни извлекать из нее какие-либо выгоды. Мне она интересна только тем, что даст увеличение пенсии, и только*"⁶⁸.

В Інституті історії АН СРСР у 1940 р. захистив докторську дисертацію і С. Боровий (тема: "Нариси з історії євреїв на Україні у XVI—XVII ст.", 1940)⁶⁹. Нами, звісно, наведений неповний перелік українських істориків, які у 1935—1941 рр. стали кандидатами та докторами наук. Робота по їх виявленню, якою б легкою вона не здавалась на перший погляд, має тривати. Під кутом зору радянзації історичної науки в Україні потребують ретельного висвітлення також обставини захистів, їх мотивація, визначення наукових керівників та опонентів дисертантів, аналіз тематики дисертаційних досліджень.

Як бачимо, з 1938 р. процес захисту кандидатських і докторських дисертацій набирає обертів. До планів роботи як історичних факультетів держуніверситетів і педагогічних інститутів, так академічних Інституту історії України й Інституту археології неодмінно вносились завдання підготовки кандидатів та докторів наук. Разом з тим кожний черговий захист засвідчував не лише набуття науковцями певної кваліфікації, але й віддзеркалював *методологічне переозброєння* вчених на засадах марксистської методології, що неодмінно підкреслювалось.

---

¹ О некоторых изменениях в составе и устройстве государственных ученых и высших учебных заведений Российской Республики. Ст. №789 // Собрание узаконений и распоряжений рабочего и крестьянского правительства РСФСР. — М.: Изд-во народного комиссариата юстиции. — 1918. — № 72. В Україні відповідний декрет РНК УСРР був ухвалений 18 травня 1919 р.

² Бюлетень Укрглавпрофобру. — 1923. — № 3–4. Укрглавпрофобру — Український головний комітет професійно-технічної та спеціально-наукової освіти, був одним із структурних підрозділів НКО УСРР.

³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 618. — Арк. 1.

⁴ Там само. — Арк. 39.

⁵ Там само. — Арк. 67–67-зв.

⁶ Там само. — Оп. 4. — Спр. 725. — Арк. 40–70.

⁷ Там само. — Оп. 5. — Спр. 770. — Арк. 67.

⁸ Там само. — Оп. 6. — Спр. 623. — Арк. 3, 34.

⁹ Там само. — Арк. 4–4-зв.

¹⁰ Там само. — Арк. 5, 8–8-зв.

¹¹ Там само. — Арк. 6–7.

¹² Там само. — Арк. 31.

¹³ Докладніше про перипетії захисту О. Оглоблиним докторської дисертації див.: *Верба І. Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні.* — К., 1999. — С.89–92.

¹⁴ Докладніше див.: *Верба І. В., Самофалов М. О.* Історик Кость Штеппа: людина, вчений, педагог. — К., 2010. — С.45–55. Ретельно оповідаючи про складнощі, що зазнав К. Штеппа під час пошукування докторату, автори, однак, помилились, назвавши дослідника "першим доктором в

Україні" зі спеціальності "історія європейської культури"; більше ніж за рік до К. Штеппи, як вже зазначалось, докторами історії європейської культури стали А. Коцевалов та М. Константинопольський.

¹⁵ Юркова О. В. Беркут Леонід Миколайович // Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Минуле й сьогодні (1934–2004 рр.). — К.: Прайм-М, 2004. — С.154.

¹⁶ Відмітимо цікаву річ: і М. Слабченко, і М. Яворський брали участь у роботі Комісії з присудження наукових докторських ступенів іншим дослідникам у той час, як самі ще такого ступеня на мали.

¹⁷ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко: Нарис життя та творчості. — К., Херсон, 1998. — С.101.

¹⁸ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 6. — Спр. 618. — Арк. 64.

¹⁹ Водотика С. Г. Академік Михайло Єлисейович Слабченко. — С.101.

²⁰ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 466. — Арк. 12.

²¹ Там само. — Оп. 6. — Спр. 618. — Арк. 66; частково це питання було висвітлено: Рубльов О. С. Лідер "істориків-марксистів" України (М. І. Яворський) // Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки). — К.: Рідний край, 1991. — С. 298.

²² Верба І. В., Самофалов М. О. Історик Кость Штеппа. — С. 45.

²³ ЦДАВО України. — Ф. 166. — Оп. 8. — Спр. 466. — Арк. 12.

²⁴ Див.: Юркова О. В. Діяльність Науково-дослідної кафедри історії України М. С. Грушевського (1924–1930 рр.). — К.: Інститут історії України НАН України, 1999. — С. 128–129.

²⁵ Детальніше див.: Козлова Л. А. "Без защиты диссертации...": Статусная организация общественных наук в СССР, 1933–1935 годы // Социологический журнал. — 2001. — № 2. // <http://www.socjournal.ru/article/443>

²⁶ Збірник законів та розпоряджень Робітничо-селянського уряду СРСР (далі — ЗЗ СРСР). — 1932. — Відділ перший. — № 68. — Ст. 409. — С. 677.

²⁷ Там само. — 1933. — Відділ перший. — № 64. — Ст. 386.

²⁸ Там само. — 1934. — Відділ перший. — № 3. — Ст. 30. — С. 56–59.

²⁹ Там само. — № 34. — Ст. 270. — С. 480–485.

³⁰ Там само. — 1937. — Відділ перший. — № 21. — Ст. 83. — С. 176–182.

³¹ Лист Н. Д. Полонської-Василенко до Д. М. Петрушевського від 2 квітня 1937 р. // Архів Російської академії наук (далі — Архів РАН). — Ф. 493 (особовий фонд Д. М. Петрушевського). — Оп. 3/756. — Спр. 170. — Арк. 112.

³² ЗЗ СРСР. — 1938. — № 21. — Ст. 134. — С. 302–306.

³³ Там само. — 1939. — № 53. — Ст. 459. — С. 843–848.

³⁴ Доктори і кандидати наук // Вісті ВУЦВК. — 1936. — 18 січня.

³⁵ ЗЗ СРСР. — 1932. — Відділ перший. — № 68. — Ст. 409. — С. 676.

³⁶ Там само. — 1934. — Відділ перший. — № 3. — Ст. 29. — С. 54–56.

³⁷ Петровський Е. Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 13. — С. 262.

³⁸ Петровський Е. Іван Іванович Погорілий (1899–1937): трагічна доля керівника кафедри історії України Одеського університету // Проблеми історії України: Факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. — К.: Інститут історії України НАН України, 2004. — Вип. 12. — С. 383.

³⁹ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — К.: Інститут історії України НАН України, 2006. — С. 527.

⁴⁰ Добролюбський А. О., Савченко В. А. Добролюбський Костянтин Павлович // Одеські історики. Т. 1 (початок ХІХ — середина ХХ ст.): Енциклопедичне видання. — Одеса: "Друкарський дім", 2009. — С. 128.

- ⁴¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України. — Ф. 1. — Оп. 20. — Спр. 6852. — Арк. 37–38.
- ⁴² Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 490.
- ⁴³ Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна за 200 років. — Харків: Фоліо, 2004. — С. 402.
- ⁴⁴ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 481.
- ⁴⁵ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — С. 155.
- ⁴⁶ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 541.
- ⁴⁷ Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — С. 225.
- ⁴⁸ Там само. — С. 578.
- ⁴⁹ Там само. — С. 583.
- ⁵⁰ Там само. — С. 592.
- ⁵¹ Там само. — С. 624.
- ⁵² Державний архів м. Києва. — Ф. Р-1246. — Оп. 2. — Спр. 2. — Арк. 9, 10.
- ⁵³ Там само. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 9.
- ⁵⁴ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 692.
- ⁵⁵ *Петровський Е.* Кадрова ситуація на історичному факультеті Одеського державного університету в 1930-х роках. — С. 272; *Левченко В. В.* Лісничий Павло Олександрович // *Одеські історики*. Т. 1. — С. 218.
- ⁵⁶ *Музичко О. Є.* Крячун Андрій Васильович // Там само. — С. 191.
- ⁵⁷ *Музичко О. Є.* Беркович Марк Юхимович // Там само. — С. 42.
- ⁵⁸ *Музичко О. Є.* Боровой Саул Якович // Там само. — С. 68.
- ⁵⁹ *Левченко В. В.* Семенов-Зусер Семен Анатолійович // Там само. — С. 346.
- ⁶⁰ Інститут історії України НАН України. 1936–2006. — С. 235.
- ⁶¹ Там само. — С. 235, 574.
- ⁶² Детальніше про перебіг здобуття О. Оглоблиним ступеня доктора історичних наук див.: *Верба І. В.* Олександр Оглоблин: Життя і праця в Україні. — К., 1999. — С. 240–241. Цікаво відзначити, що клопотання про надання О. Оглоблину бажаного ступеня подавала не Вчена рада Інституту історії України АН УРСР, а Вчена рада Інституту історії АН СРСР.
- ⁶³ Архів РАН. — Ф. 1577. — Оп. 2. — Спр. 23. — Арк. 13.
- ⁶⁴ Там само. — Арк. 66-зв.
- ⁶⁵ Там само. — Арк. 67.
- ⁶⁶ У стенограмі зафіксований виступ голови лічильної комісії С. Бахрушина, який оголосив результати голосування: "Выдано было бюллетеней 18, роздано 16, при открытии урны вынуто 16 бюллетеней, "за" ученую степень подано 16 голосов. Таким образом, Наталья Дмитриевне Полонской-Василенко Ученым советом Института истории единогласно присуждена ученая степень доктора исторических наук" (Архів РАН. — Ф. 1577. — Оп. 2. — Спр. 44. — Арк. 79). Це документальне свідчення уточнює помилкові дані, що наводяться дослідниками життя і творчості вченої (начебто, "за" проголосувало 14 осіб, а 1 особа утрималась). Див.: *Верба І. В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). — Ніжин, 2008. — С. 150.
- ⁶⁷ Детальніше про обставини захисту див.: *Верба І. В.* Життя і творчість Наталії Полонської-Василенко (1884–1973). — С. 144–150.
- ⁶⁸ Лист Н. Д. Полонської-Василенко до Д. М. Петрушевського від 25 січня 1940 р. // Архів РАН. — Ф. 493. — Оп. 3/756. — Спр. 170. — Арк. 1.
- ⁶⁹ *Музичко О. Є.* Боровой Саул Якович // *Одеські історики*. Т. 1. — С. 68.